

Fekete Csaba*

Debrecen

Az Öreg *graduál* Psalteriuma**

The Psalter of the *Old Gradual*. Abstract

The term 'gradual' has a special connotation for Hungarian Protestants. It is a liturgical book, which consists of items selected from the Antiphonale, Responsoriale, Passionale, and Psalterium, also in addition a few Kyrie, Gloria, Sanctus, Credo, but no Graduale or Benedictus at all. Plain chant in native Magyar tongue survived and was kept in ceremonial use by the Reformed Church in Hungary up to the middle of the 18th century. Still in our days there is in use as a congregational invocation the opening of the morning service or evensong (Psalm 70:1), i. e. *Deus, in adiutorium meum intende* (*Save me, O God, Lord, help me now!* TEV; *Make haste, O God, to deliver me, make haste to help me, O Lord,* KJV). But this very special version in Hungarian is characterized by the use of plural, just as many other examples in manuscript graduals, instead of singular, thus laying emphasis on the community of believers, and encouraging the activity of the congregation during the service.

The (latter perished) Alba Julia gradual had been edited as a result of comparative study of about forty manuscript sources, and became printed as the *Old Gradual*. Psalms 100 to 150 are taken from the Vizsoly Bible. Yet bishop J. Keserü Dajka made minor corrections at places, modified word order, or replaced a few terms with more appropriate ones. Mostly the text of the Vizsoly Bible had been accepted for psalms 1 to 100, with the exception of a few psalms where some terms or the first one or two verses had been retained in traditional service practice. Smaller details of changed psalm texts are connected with the legacy of the early Reformed liturgy. There was no centralized church authorization in Hungary of protestant service books and translations to be used exclusively in service. Traditional psalters in manuscript remained also in daily use as long as plain chant was kept in Reformed church service in Hungary.

No thorough musical, literary or theological study has so far scrutinized together the Psalter of the Vizsoly Bible (1590) and that of the *Old Gradual* (1636). It happens not seldom in manuscripts that duplicates of the same psalm are inserted by the editor, just as in the *Gradual of Kálmánca* (1623–1628). Two Psalters survived in print, that of I. Székely (1538) and C. Helth or Heltai (1560). These psalms were to be sung during the service. Humanists had discarded the practice of translation of the 13th–15th century Hungarian codices, the wording of which had been measured to *Hebraica veritas*, i. e. translated as close as possible to the Hebrew original.

* Fekete Csaba (Gacsály, 1940) a Debreceni Református Gimnáziumban (1954–1958) és a Debreceni Teológiai Akadémián (1959–1964), majd Skóciában (Trinity College, Glasgow, 1969) végezte tanulmányait. Könyvtáros diplomát Budapesten szerzett (Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1979). Az érettségivel együtt kántori oklevelet is szerzett, s azóta gyakorló kántor. Kápláni vizsgája óta a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár munkatársa. PhD fokozatát a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerezte (2003). Tagja a Magyar Egyházzenei Társaságnak, az Egyetemes Konvent Liturgiai és Énekeskönyvi Bizottságának. Kutatási területe református könyvtártörténet, kegyeségtörténet, liturgia, himnológia.

** Készült az OTKA K 69093 támogatásával. A kolozsvári konferencián ennek részletei hangzottak el.

Keywords: Gradual, Psalms, 17th century Liturgy of the Reformed Church in Hungary, Plain Chant in Hungarian.

Bepillantásul a magyar református graduálok zsoltárainak és az *Öreg graduál Psalteriumának*¹ világába, alkalmas idéznünk² a negyedik bűnbánati zsoltár lezárását. Ebben az utolsó versben a szertartás szóbeli és írásbeli szöveghagyománya és a Vizsolyi Biblia fordítása között a bűnbánat és áldozat megítélése a különbség. Úgy adaptálta a szöveget (mellőzve a filológiai akribiát) a reformáció hajnalán a magyarító prédikátor, hogy a belső történések, a megigazulásnak kedvezett a külsődleges cselekmény hátrányára. Eltért a Vizsolyi Bibliától. Nem követte a héber eredetit sem (vagy a latint), hanem parafrázált. Protestáns dogmatikai magyarázatot fogalmazott meg, mint – enyhébb alakban – teszi még ezt a 20. zsoltárban is.

*Akkor kedvesek lesznek te előtted az igazságnak áldozati, †
az egészen égő áldozatok és az hálá adásnak áldozati : *³
Akkor az te óltárodon áldoznak néked tulkokkal.*

Így találjuk a Vizsolyi Bibliában, és ez a fordítás megfelelően tartalmazza, ami az eredeti héberben van (a fordítás különféle problémáit itt nem lehetséges és nem is szükséges részleteznünk):⁴

אז תחפוץ זבחי צדך עולם וכליל
אז יעלו על מזבחך פרים

Betű szerint áldozás, áldozat és tulok van a zsoltárban. Ezt hűségesen követik a különféle fordítások, így a protestánsok által igen soká követett Tremellius-féle latin fordítás is. Mégis, az *Öreg graduál* szerint ezt a záróverset így imádkozzuk:

*Akkoron baladatosságból az te óltárodon áldozatot tésznek tenéked : †
Akkoron kedvesek lesznek te előtted az igazságnak, és hálaadásnak áldozati : *
Mert az hívek az ő igazságoknak jegyeit külsőképpen-is meg mutatják tenéked.*

Szóval nem egészen annyi történik, hogy „áldozatot tésznek” a hívek, de ha mégis, semmiképpen nem „tulkokkal”, hanem elvont (mintegy elspiritualizált) módon „az ő igazságoknak [azaz ’igaz, megigazult voltuknak’] jegyeit [’jeleit’] külsőképpen is megmutatják”. Nem polemizál, mint például Szkhárosi Horváth András zsoltárparafrázisai, de nem is pontos fordítás ez, ehelyett értelmezés, és megoldásában a kéziratos (szóbeli) szertartási hagyományra támaszkodik. Az áldozat és/vagy az áldozó belső indulatá-

¹ Könyvbeli címe: *Psalmi Davidis*.

² A közlés egyszerűsítése és a könnyebb olvashatóság érdekében nem betű szerint, de az eredeti hangalak és lehetőség szerint a lényeges helyesírási sajátosságok megőrzésével idéztek.

³ Jelölöm a recitált zsoltársorokban a versfelezés (mediatio) helyét, ez a liturgikus kiadványokban hagyományosan csillag (*), bár a protestáns graduálok elhagyták, és színes betűvel jelölték a következő félsor kezdetét; és azt is jelölöm, ha hosszú első félversben van megállás (flexa), ennek helyét mutatja a kereszt (†).

⁴ A fordítást Tótfalusi Kis Miklós *Aranyas Bibliája* (1685) sem módosította. Komáromi Csipkés Györgynél ennyi a finomítás:

*Akkor gyönyörködgyél az igazságnak áldozatiban, az egészen-égő áldozatban, és teljességgel meg-emésztenedben:
Akkor áldoznak a te óltárodon tulkokat.*

Kecskeméthy István fordítása (Kolozsvár, 2002):

*akkor kívánsz majd igaz áldozatokat, égő áldozatot és teljes áldozatot,
akkor áldoznak oltárodon bikákat.*

nak hangsúlyozása igen feltűnő. A miseáldozat kérdését a reformáció azért vitatta, mert a Communio szertartásának áldozati jellegét egyoldalúan túlhangsúlyozták a középkor egyes teológusai a megváltás és az üdvözítés más vonásai kárára. Az átfogalmazás a belső odaadást és megváltozásra való törekvést hangsúlyozza, a vétkek megbánását és elhagyását.

A maga nemében efféle megoldás az *Öreg graduál*ban csak néha bukkan föl, ellenben a hasonló módon filológiai kötetlenséggel való fordítás vagy értelmezés nem ritka a reformáció korának hagyományában. Mielőtt ezt a jelenséget áttekintenénk, vessünk egy pillantást arra is, hogy napjainkban is milyen veszélyek rejlenek az ilyen hozzáállásban a teológiai tudományosság és a Biblia fordítása szempontjából?

1975 óta a 75. zsoltárban nincs ilyen vers:

Ne emeljétek magasra szarvatokat, ne szóljatok megkeményedett nyakkal (6). És a gonoszoknak szarvait mind letördelem, az igazaknak szarvai pedig felmagasztaltatnak (11).

Helyette ilyen értelmező fordítást találunk:

Ne legyetek olyan fennbójázók, ne beszéljétek nyakasan, gőgösen. – A fennbójázó bűnösöket összetöröm, de az igazakat felmagasztalom.

Fordítási elmélet vagy divat az oka a módosított értelmezésnek, nem hitvallási és dogmatikai, mint hajdanán. Ezt azonban nem követi sok modern fordítás sem. Azért nem, mert lehetetlen megvonni a határt, hogy mettől fogva nem fordítás már a fordítás, hanem magyarázat, vagy belemagyarázás és átértelmezés. Az ellenkező véglet a szót szóval fordítás, amely az értelmetlenségig ragaszkodik az eredeti szöveg külsőségeihez, és még kár a szórendi változtatást is eretnecségnek bélyegezi. Ismét más kérdés a műfordítás, amely művészi szintű újraalkotásra törekszik, ugyanakkor műgondja kiterjed az eredeti alkotás külső kötöttségeire.

Modernkedő újítók érvelése teljes szabadossággal ível (ld. a *Hello Jesus!* típus szörnyesülötteit). Szerintük nem menekülhetünk a *Felséges szárnyai alá*, mert a mai ember nem él a természetben, nem tud arról, hogy a madár szárnyaival óvja fiókáit. Nem szólhatunk *örökkévaló hajlékról*, sem *menedékről és várról*, mert a 21. század embere lakótelepen és magas házakban lakik.

Régi érv az is, hogy soha nem látnak bárányt az eszkimók (az inuit nép), a jég és hó világában nem legelészik juh, nem él meg bárány, tehát az olyan ének, mint *Az Isten bárányára*, érthetetlen. Helyette *Isten főkaborjáról* énekelnek, ez is olyan kedves jószág, mint nálunk a húsvéti bárányka.

Filológiaiag pontos fordítás helyett átértelmezést, protestáns dogmatikai nézet megfogalmazását őrizte meg a korai protestáns hagyomány szerint az *Öreg graduál*. Ez az idézett példa ma is fölvet fordításelméleti és szertartási kérdéseket.

Kutatástörténet

Áttekintésünk nem lehet más, csak rövid és sovány. Alig van mit említenünk. Az *Öreg graduál* zsoltáraihoz kapcsolódót majdnem semmit; más graduálok zsoltáraival foglalkozót is csupán keveset alább, a maga helyén.

Már 1990 előtt is foglalkoztatott a graduálok zsoltárainak kérdése egyes nyilvánvaló hibák kiküszöbölése érdekében, még inkább előkészítésül, mert az *Öreg graduál Psalteriumának* kiadását terveztem. Rá kellett jönnöm hamar: soha senki nem végzett

tüzetes összehasonlítást annak nyomán, amit mindjárt idézek Geleji Katona Istvántól. Hiányzik a magyar református teológia történetéből, közelebről a liturgiátörténetből vagy az egyházi zene történetének gyér református irodalmából.

Keserű Dajka János szerkesztő-püspök volt a revizora a zsolttárok szövegének. Ezeket a később megsemmisült *Gyulafehérvári graduál*ba másoltatta, illetve ennek alapján készült az *Öreg graduál* nyomdába adott kézírata. Mit tudott avagy vélt Keserű Dajka munkájáról utóda? Úgy vélte, hogy

„az másfélszáz zsolttárokat, (amint látom a boldog emlékezetű Carolyi Caspar fordítása szerint), mivel az azelőtti graduálokban csak egynéhány zsolttárok voltak (azokis nem literaliter, hanem csak *periphrastice*, azaz bővebedkén való körüljáró beszéddel, amint a kisebbik *Cantionál*ban kell lenni) versenként szaggatván a nótával való éneklésre egészen leírta, s a Graduál írónak eleiben adta”.⁵

Czegléd Sándor (1905–1986)⁶ véleménye a protestáns graduálok vizsgálata során alakult ki.

„Hiába készített Huszár Gál 1574-ben Komjátiban megjelent énekeskönyve karkönyvi része számára az eredeti héberből pontosabb fordításokat, a graduál-kódexek szerkesztői és másolói ragaszkodtak e megszokott, pontatlan szövegekhez. Mindez a Vizsolyi Biblia érvényesülését is gátolta, mert csak Keserű Dajka János püspök volt az, aki a régi istentiszteleti formákat kedvelő Bethlen Gábor támogatásával készített graduál-kódexében, az 1636-os nyomtatott *Öreg Graduál* első alakjában a zsolttárokat végre hozzáigazította Károlyi Gáspár fordításához.”

Másra ő sem tud hivatkozni, az egész Psalteriumra kiterjesztett összehasonlítást ő sem végzett el, forrása csupán a Geleji Katona előszava.

A magyarországi könyvészet (*Régi magyarországi nyomtatványok*) leírásában – az előszó idézett mondata mellett – ennyit találunk a zsolttárokról:

„[...] újrakezdődő lapszámozással: *Psalmi Davidis* címmel a bibliai zsolttárok ritmikus prózafordítását tartalmazza [...],”⁷

Nem mehetünk el említés nélkül az RMNy állítása mellett. Van numerusa a klasszikus prózának, voltak a szónoki beszéd építkezésének cicerói kötöttségei. Az *Öreg graduál*ban vagy általában a graduálokban viszont semmi nyomát nem találhatjuk annak, hogy egyik vagy másik fordítás szövegét valami ilyen megokolással módosította volna Keserű Dajka János. Minden összehasonlítást mellőző fantáziálás a *ritmikus próza* időnként fölbukkanó és kritikátlan említése. Annak sincs nyoma másfelől, hogy akár a Vizsolyi Biblia, akár az *Öreg graduál* a héber szöveg tagolását tudatosan követte volna. Mégis könnyen recitálható, mert gyakorló liturgusok voltak a fordítók, és ösztönösen liturgiai célra alkalmas módon fordítottak, azaz a Vizsolyi Biblia *Psalteriuma* is liturgiában használatos kéziratokra épült.

Mindebből az következik, hogy az *Öreg graduál* zsolttárszövegeinek sajátosságai mindmáig feltáratlanok. A hajdani örökséget és szöveg hagyományozást nem tisztázta

⁵ RMNy 1643 f. ((0a.

⁶ A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben, (143). In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Budapest 1990, 137–153.

⁷ RMNy 1643, 43.

kézírtos és nyomtatott graduálok bibliafordításokkal való összehasonlító tanulmányozása. A régi magyar versek (köztük a zsoltparaphrázisok) és a genfi zsoltpárhuzam hatásával, irodalmi és nyelvi vizsgálatával tanulmányok hosszú sora foglalkozott. A Vizsolyi Biblia szakirodalmában a prózazsoltpárhuzam nyelvi és irodalmi hatásával szinte nem is találkozunk. Általában a graduálok zsoltpárhuzamait is mellőzte a kutatás.

„A poétika iránt érdeklődők nem vesznek róluk tudomást, mert prózának tekintik őket [...] a prózai emlékekkel foglalkozó kutatók pedig énekelhetőségük és műfaji besorolásuk miatt a költészet területére utalják őket.”⁸

Ezeket az előrebocsátott vonásokat úgy szemléljük a hiányos zsoltpárhuzamgyűjteményekben, a kézírtos graduálokban örökölt zsoltpárhuzamokban (ezekre már Geleji Kátona István hivatkozott), de egy pillantást a nyomtatott kiadványokra is vetünk, mielőtt kiemelünk egyes vonásokat, mint jelenleg megfogalmazható végeredményét a két *Psalterium* összehasonlításának.

A kézírtos graduálok zsoltpárhuzamainak néhány sajátossága

Szentháromság-hívő jó körösztyémek mondta és fordította is Melius Juhász Péter Jóbot 1565-ben. Így olvassuk Jób könyvének magyarított bibliai szövegében több helyen. Prédikátoraink efféle, a Bibliát és a bibliai személyiségeket saját korukbeliekkel azonosító és tanító jellegű zsoltpárhuzam-adaptációi, akár a strófikus átiratok, korán meggyökereztek a reformáció századának szertartásában. Céljuk szerint nem mindenkor vagy egyáltalán nem törekedtek filológia hűségére; szabadon alkalmazták a zsoltpárhuzamok koruk keresztyénységére.

Az efféle fordítási normák már a 20. század elején kérdésesek voltak. Megbírálta a Batthyány graduál kötetlen, latintól teljesen elszakadó zsoltpárhuzamait is Boros Alán Vince (1875–1945), igényes értekezést írt a fordítási gyakorlatról a kódexek korától elindulva.

Más oldalról közelítette meg a kérdést, a protestánsok hebraizálásáról írt alapos tanulmányt Horváth Cyrill (1865–1941). Egyikük nézetét sem igazolhatjuk a *Psalteriumok* összehasonlító filológiai vizsgálata nyomán. Szórányosan tovább éltek a latinból fordított zsoltpárhuzamok is, illetve nem volt általános a héber szöveg nyomán elvégzett helyesbítés sem. A reformáció korabeli római egyház nem fogadta el a Biblia eredeti nyelveiből való fordítást (még századokig nem fogadta el), csupán a Vulgata minél szorosabb formai és tartalmi vonásait tükröző magyarítást. Lehetőség szerint a szórendhez is ragaszkodott, szót szóval fordított, a latinon átszűrődő hebraizmusokat is megtartotta, idegenszerűségektől sem tartózkodott ez a nézet, amelyet egyes liturgikus álláspontok és fordítások ma is megtartanak. Károlyi és fordítókora, valamint az *Öreg graduál* szerkesztői sem vetették el teljesen a Vulgata latinját, de nem a jó magyarság kárára vették figyelembe. Latinizmusok és a latinon átszűrött bizonyos biblicizmusok a protestáns fordításainkból napjainkban sem tűntek el. Némelyek egyenesen a sajátos bibliai stílusnak és Károlyi fordítása legfőbb erényének ezt vélik.

⁸ Szőnyi Etelka: XVI. századi énekelt próza: egy filológiai kérdés. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* XCIII (1989), 294.

Krisztianizálás

Amit az *Öreg graduál*ból idézett 51. zsoltárban láttunk, ahhoz hasonlóan sok helyen találunk a kéziratok graduálokban. Teljesen szabadon átértelmező fordítást, valóságos parafrázist. Azért nem kétséges, hogy ennek a zsoltárnak is volt előbb elterjedt kézirat- változata, mert (többek között) a Baththyány graduál 51. zsoltára is hasonlóan fejezi be a zsoltárt. A megelőző (20) vers így van:

*Tégy kegyelmességet az te jó voltodból mindenekkel: *
hogy az te keresztyénid erőssen épülhessenek.*

Ugyanebben a zsoltárban fölbukkan egy szintén jellemző fordulat, amelyet aztán hazai református ágendás-könyveink egészen a 20. századig őriztek: *ne vedd el tőlem a Szent Lélek Úr Isten*. Az úrvacsorai szertartás imádságában (ezt a puritánok is változtatlanul meghagyták), amelyben ez az 51. zsoltárból való idézet van, csupán 1927 óta történt ennyi módosítás a Ravasz-féle ágendában: *A te Szentlelkedet ne vedd el tőlem*.

Nem ritkán őriztek meg egymás mellett eltérő zsoltár-változatokat is a graduálok. Erre más magyarázatunk nincs, csak az, hogy az egymástól függetlenül keletkezett fordítások kéziratok másolatokban terjedtek. Ezekből ki-ki, ha volt rá módja, pótolta saját gyűjteményét. Tehát a legkorábbi időktől több egymásra rétegződött forrásból eredtek a hiányos vagy később megcsönkült *Psalterium*ok. Példa az ilyen duplikátumokra a Kálmáncsai graduálban (1623–1628) a 45. zsoltár két változata. Az első szintén erőteljesen krisztianizál.⁹

*Az mi nyelvünk szent Lélek Istennek író szerszáma: *
Ki mindönkoron igen birtelen ír.*

*Ékesb az Krisztusnak emberségének ábrázatja mindön emberek fiainak fölötté: †
Megtelék Szent Lélekkel az ú szája; *
annakokáért megáladaték az Istentül örökké.*

*Ó, te hatalmas Király: **

Az te emberséged szerént öltözzél föl az te Igédnek fegyverében.

*Az te ékeségöd és szépségöd szerint tekints mireánk: **

Idvösségünkre cselekedjél, és országoj mibennünk.

...

*Az te szentséges igédnek nyilai elesének az te hív népeidnek megtérésére: **

És az te királyságodnak ellenséginek szívökben.

*Az te országod, Úr Isten, örökkévaló ország: **

És az te országodnak birodalma igazulásnak birodalma.

...

*Nagy nemös jószágok származnak az te híveidnek szívökből és az Anyaszentegyházból: **

Kikkel gyönyörködtetnek téged az te híveidnek Lelkej te tisztösségre.

...

*Halgassad hív keresztyén az Istennek igéjét: † És elfeledjed az te gonoszságod: **

és az te Atyádról reád maradott bűnöknek gyökeréről.

*És megszereti az mennaei király az te szívedet: **

Mert ő az te Urad, Istenöd, és imádjad ötet.

*És az pogány népek teelötted mennek tisztösséggel: **

⁹ Kálmáncsai graduál 206–209.

*És mindön gazdag Fejedelmek.
Az hű keresztyénnek mindön tisztósága az ű tiszta Lelkiüsméretj: *
És az ű külömb-külob jóságga.
Vitetnek az hű Lelkők az Mennyei Királynak: *
És azokkal egyetemben minden hív keresztyének.*

...

*Az régi szent Atyáknak helyette szölettetnek tenéköd, Úr Isten, fiaid: *
Fejedelmé tevéd őket mindön földeknek részében.*

Rímes próza?

Az 51. zoltár föntebb idézett versében is van szóismétlésből keletkezett akaratlan szövegrím: [...] áldozatot téznek *tenéked* || [...] külsőképpen is megmutatják *tenéked*.¹⁰ Szépen fogalmazott, bensőséges imádságokban is rábukkanunk hasonló (többnyire önkéntelenül így alakult) szakaszokra. Ennek oka anyanyelvünk természete és az imádkozó igényes nyelvhasználata, a szertartás átéltsége, és az élőszóbeli fogalmazásban való gyakorlottsága.

A Kálmáncsai graduál zoltáraiból a 45. másik változata ennek csaknem az egész zoltárban a sorvégi szó önkéntelen ismétlődésére példa. Önkéntelen, mert nem igyekezett arra, hogy valamennyi vers ilyen legyen.

*Ó, én nyelvem, légy gyorsaságos: *
az hamar trónak kezébhöz hasonlatos;
hogy az Krisztusnak szépségét megmondhassad: *
és jegyesének ékességét magyarázhassad.
Bizonyával az Krisztus személyének ábrázatja szebb mindön emberökénél: *
és az ű szava kedvesb minden emberökénél.
Az Atya Isten is azért szereti útet: *
és mindeneknek felötte megáldotta útet.
Mert megidvözíté magát erős fegyverrel: *
és megerősítötte magát dicsérettel és tisztóséggel.*

...

*Azt te széked, Úr Isten, örökkévaló: *
és igazságodnak birodalma örökkévaló.
Mert igazságot szerettél és hamisságot gyűlöltél: *
annakokáért az Szent Lélökkel megkenettétél.*

¹⁰ Néhol észrevétlenül meglapulnak rímes részletek az 1975-ös fordításban is. Például:

Az ÚR döntései igazak,
mindenben igazságosak. (19,10)
Utaidat, URam, ismertesd meg velem,
ösvényeidre taníts meg engem!
Vezess hűségesen, és taníts engem,
mert te vagy szabadító Istenem. (25,4–5)
Ülhessen trónján mindenkor Isten előtt,
szeretet és hűség oltalmazza őt! (61,8)
A szívem is sajoj bennem.
Mind megnyúlt árnyéknak, úgy kell elmennem. (109,22–23)
Magasztal, URam, minden teremtményed,
és híveid áldanak téged. (145,10)

*Nagy édes szagok vannak az te ruháidban: *
mikoron mulatsz az te ékös palotáidban.
Királyoknak szép leányi az te ékességben járnak: *
és kegyesöd aranyas ruhában jobb kezéd felől vagyon.
Hallgasd meg azért, Urnak Jegyese, az ű szavát: *
és feledd el népedet és atyádnak házát.*

...

*Az király az atyáknak helyében az fiak közül válogat fejedelmeket: *
kik az világon bírnak mindön népeket.*

Többszámú alakok

Gyülekezeti énekként ma is használatos *adjutoriumunk* nem más, mint az imaórák legalább másfél évezrede hagyományozott kezdő fohásza (Ps 51,17 Domine, labia mea aperies; 70,1 Deus, in adjutorium meum indende, Domine, ad adjuvandum me festina) példázza ezt a közösséget hangsúlyozó és a gyülekezet tevékeny szertartási részvételére törekvő protestáns követelményt. A bibliai (héber és latin) egyes szám helyett máskor is áll többes szám a graduálokban.

Liturgus: ÚR Isten, nyisd meg a *mi* ajakinkat,

– Énekkar: Es a *mi* szánk hirdeti a te dicséretedet.

Liturgus: ÚR Isten, figyelmezzél a *mi* segedelmünkre.

– Énekkar (és gyülekezet): Uram Isten, sies *minket* megsegíteni minden szükségünkben,

Krisztus Jézusért, *mi* Urunkért és Megváltónkért.¹¹

Bencédi Székely István, Heltai Gáspár, Huszár Gál

Prédikátorok gyakorlati szükségből, ünnepkörönként vagy helyi használatra készült fordításai mellett teljes, de kéziratban maradt, majd eltűnt *Psalteriumokról* is tudunk. És voltak nyomtatott változatok. Szegedi Lajos, valószínűleg Kálmáncsehi Márton és mások elveszett teljes zsoltárfordítása mellett két nyomtatott *Psalterium* (1538,¹² 1560¹³) megoldhatta volna (mai véleményünk szerint) a szertartási szükségleteket és egységesítést. Főként azért, mert a tudós humanisták nem elégedtek meg a Vulgata késő középkorból örökölt és magánhasználatra szánt magyarításával. Nem folytatták a kódexek szót szóval fordító gyakorlatát sem, törekedtek az eredeti héber szerinti filológiai pontosságra is, ennek azonban néhol a szép magyarság kárát látta. Véltetően ez is hozzájárult, hogy nem terjedtek el szélesebb körben Székely István zsoltárai. Heltai Gáspár Luther fordítása nyomán haladt,¹⁴ és mégsem volt eléggé sikeres. Ennek okát nem tudjuk megmondani.

¹¹ *Konjátí graduál* 1^{a-b}.

¹² *Soltar könnü Szekel Estuantul magyar nielre fordítatot...* Krakko 1548. RMNy 74.

¹³ *Soltar, az az Szent Davidnac es egyeb propebtáknac psalmusinac, anagy isteni dichirteknec konyue...* Heltai Gaspar... Kolozsvár CMLX. RMNy 162.

¹⁴ Ld. legutóbb Balázs Mihály tanulmányát: Heltai Gáspár zsoltárfordításáról. In: Heltai János (szerk.): *Biblia Hungarica Philologia. Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban.* A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei. 3. Argumentum, Budapest 2009.

Mostani témánkhoz nem tartozik közvetlenül az említett nyomtatott zsolttárok szöveg-hagyományának vizsgálata és felhasználásuk kimutatása a Vizsolyi Biblia, valamint közvetve az *Öreg graduál* szövegében, de nem kerülhetünk el néhány summás megjegyzést.

Nem örökítették Heltai fordítását

Csupán néhány szórványos felhasználást rögzíthetünk mostanáig. Bornemisza Péter Postillás köteteiben átveszi Heltai Gáspár (és fordítóköre) bibliafordítását (1582). Mihálykó János szintén felhasználja 1560-as zsolttárait.¹⁵ A megmaradt graduálokban viszont eddig nem sikerült használatukat kimutatni, sőt az unitáriusoknál sincs nyomuk.

A Vizsolyi Biblia háttérében ott van Székely István fordítása

A reformáció korabeliek idején a szertartás énekelt mivolta még természetesnek és mellőzhetetlennek számított. Ez a zsolttározásra is vonatkozott. Ezzel a beágyazottsággal az *Öreg graduál* szerencsés egyensúlyt teremtett: a helyenként roppant érdekes, de filológiai pontatlan zsolttárok, valamint a tudós, jóval pontosabb, de nem ritkán nehézkesebb megoldások között (mint amilyen a Bencédi Székely Istváné helyenként) a méltóságos régiséggel formált Vizsolyi szöveg eltalált középút. Nem nevezik meg a fordítók, de a szöveg azt mutatja, ismerték, de csupán kritikával használták a Székely István fordítását, sehol nincsenek szó szerint átvett egész versek. Szóhoz jutott tehát a szertartás természetes dimenziója, az énekeltség még másfél évszázadig a *psalmodiát* ismerő és gyakorló protestáns szertartási közösségek épülésére. A régiek egész életét áthatotta ez, gyakran megtámogatták és summázták az egyházatyáktól való idézetekkel is. A zsolttárimádság liturgikus kéziratok vannak a Vizsolyi Biblia *Psalteriuma* háttérében, ezért zsolttárai könnyen recitálhatók.

Két változat Huszár Gálnál

A korábbi zsolttárkincs gyűjtőlencséjének, továbbsugárzójának vagy megrostálójának vélhetjük Huszár Gál graduálját (Komjáti, 1574), de egyetlen és ősforrásjellegű gyűjteménynek nem. Az előbb elmondottakhoz tegyük még hozzá, hogy semmi nem bizonyítja az olyan feltételezést, hogy maga Huszár Gál fordított zsolttárokat. A graduáljában található zsolttárok egyik részéről ma már tudjuk (ezt Kálmán Farkas nem, Csomasz Tóth Kálmán csak élete végén tudhatta meg), hogy Kálmáncsehi Márton ma már ismeretlen *Psalterium*ából (vagy valószínűleg elveszett graduáljából) valók. Azon kívül azonban még legalább két réteg különíthető el, itt erre lássunk egy duplikátumot, ez a 4. zsolttár (Cum invocarem exaudivit me) két változata; amelyből, ha fordított volna, csak az egyiket fordíthatta ő maga, a másik valahonnan más (bizonytalán kézíratos) forrásból való átvétel.

¹⁵ RMK I. 381, 432 = RMNy 894, 1030.

24a–24b levél

Mikoron kiáltlak halgass meg engemet én igazságomnak Istene: †

Az én keserűségemben tágulást től énnékem, *

Könyörülj énrajtam és hallgasd meg az én könyörgésemet.

Tü hatalmas emberek míg ügyekeztek az én tisztességemnek gyalázatjára? *

Híváságot szerettök és hazugságot kerestök.

Tudjátok bizonynyal, hogy az Úr Isten a egyes embert választotta őmagának: *

Az Úr meghallgat engemet, mikor őhozzá kiáltandok.

Féltétek ötet és bünt ne tegyetek: *

Gondolkodjatok a tü szívetekben ágyatokon, és veszteg hallgassatok.

Áldozátok igazságnak áldozatját: *

És legyen reménségtek az Úrban.

Sokan mondják ezt, hogy ki adhat minékünk jót látnunk? * Emeld fel zászlójúl mirajtunk a te színyednek világát, Úr Isten.

Örömet adál az én szívembe azüdőtől fogva: * Miúta az ő gabonájok és borok megsokasodék.

Békével fekszem tahát és aluszom: *

Mert csak egyedöl te tartasz Úr Isten engemet bátorságban.

129b–130a levél

Én igazságomnak Istene, ki engemet meghallgatsz, mikor tehozzád kiáltok: †

Az én nyomorúságomban tágulást től énnékem, *

Könyörülj énrajtam, és hallgasd meg az én imádságomat.

Embereknek fiai, míg lészen az én tisztességem gyalázatban? *

Míg szerettek hijáavalókat, és kerestek hazugságot?

És tudjátok meg, hogy az Úr őmagának választotta az jámbort: *

Az Úr Isten meghallgat, mikor őhozzá kiáltok.

Rettenjete meg és ne vétkezzetek: *

Szóljatok a tü szívetekben és a tü ágyasházatokban, és vesztegjetek.

Áldozátok igazságnak áldozatját: *

És bízzatok az Úrban.

Sokan mondják, ki mutat minékünk jót? *

Uram, emeld fel mi reánk a te színyednek világát.

Örömet adál az én szívembe azüdőtől fogva: * Miúta az ő gabonájok, és az ő borok megsokasodának.

Békességgel én lefekszem és elaluszom: *

Mert csak te vagy Uram, ki engemet bátorságban tartasz.

A Gyulafehérvári graduál és Keserűi Dajka János

Kutatás és jártasság hiányában a magyar református istentisztelet múltjáról valótlán képet alakított ki a teológiai szakirodalom, és ez mindmáig rögzült a köztudatban. Ezt jól tükrözi a 20. század elején magyarul is megjelent Heyns-féle dogmatika; ennek szigorát még fokozta saját véleményével a fordító Galambos Lajos.¹⁶ Megtestesíti ez a magyar reformáció korában létező szertartás örök elvi tagadását, és a hozzáértés hiányát. Csomasz Tóth Kálmán, miután már kutatott, másként ítélte meg istentiszteletünk múltját, mint 1950-ben a gyülekezeti énekeskönyvhöz kiadott himnológiai kézikönyvében:

¹⁶ „Éneklés által vesz leginkább aktive részt a gyülekezet az istentiszteletben; így nem szabad annak semmi szín alatt sem elmaradni [...] A fentiekből magától értetődőnek tekinthető az, hogy az istentiszteleten a karéneklésnek nincs helye.” Heyns, W.: *Református dogmatika*. Fordította s jegyzetekkel ellátta Galambos Zoltán. Holland-Magyar Református Bizottság, Budapest 1925, 218. A fordító saját jegyzete: „A karének is pietistas, meg más, külföldi, egyháziatlan »belmisszió« hatása: nálunk. Itt kellene szólni az új énekeskönyvről. [Értsd: a Baltazár Dezső szerkesztette 1921-esről.] De arról külön könyvet lehetne írni, annyit annak szövegében az elvi, a református jellegű hiba. A régi [értsd: a Benedek Mihály szerkesztette 1806-os] sokkal jobb volt [...]” Ez annál inkább érdemi a további vizsgálatot, mert ekkor már megjelent a Baltazár-féle énekeskönyv felvidéki, Pálóczi Czinke István-féle, és az erdélyi, Nagy Károly-féle változata. Az utóbbi egészen az ezredforduló utánig használatban maradt.

„Mindaddig azonban, amíg a gregorián megalapozású liturgikus zenei tanultsággal rendelkező nemzedék ki nem halt, illetve az őket követő nemzedékek zenei tanultsága el nem enyészett, tehát egy évszázadon át, ha egyre hanyatló mértékben is, a gregorián szertartási énekek alkották a protestáns istentisztelet magvát. [...] A] népénekeskönyvek címlapján olvasható »az Gradual mellett« megjegyzések, a XVII. század negyedik évtizedében az Eperjesi és az Öreg graduál, sőt az 1652. és 1675. évi lőcsei népénekeskönyvek elején álló gregorián dallamos himnusz – és responsorium-részek is egyaránt azt bizonyítják, hogy nem csak a lutheránusoknál, hanem igen sokáig a református és az unitárius gyakorlatban is jelentékeny szerepet játszottak a gregorián dallamok.”¹⁷

Ugyancsak ő néhány évvel később felfedezte azt is, hogy a Vizsolyi Bibliát is használták helyenként liturgikus könyvként, tehát recitálták a 17. században. Az egyik példányba jegyzett kézirat os neumák tanúsítják ezt.¹⁸ Erről nem hallgathatunk, mert a kizárólag gyülekezeti éneklésre alapozott istentisztelet a 19. és 20. század fordulójának megszokásából visszavetített és történetietlen nézet, erre szolgál példának a Heyns-féle dogmatika. Ilyen és hasonló nézetekre alapul, nem jártasságra és kutatásra, az a napjainkban is általános teológiai vélekedés, amely sem reformátusnak nem tekinti ezt a liturgikus magyar énekkincset és istentiszteleti gyakorlatot, sem annak értékeit nem képes legsajátosabb hagyományunkban illendő helyére sorolni; holott eredetileg a graduál volt az istentiszteleti élet alapkönyve.¹⁹ Teljesen más volt az 1620-as, 1630-as évek fordulóján a református teológiai látás, amikor Keserői Dajka János munkához látott. Akkor már négy évtizede megjelent a Vizsolyi Biblia (1590). Csaknem egy évszázaddal korábban pedig az imént említettek, közöttük Bencédi Székely István Zsoltárkönyve (Krakkó, 1548), valamint Heltai Gáspár és körének zsoltárfordítása (Kolozsvár, 1560). A reánk maradt kéziratok graduálokban viszont sehol nincs meg a teljes Zsoltárkönyv.

Kínálkozott az a lehetőség, mondhatnánk ma, hogy ha nem a Heltai Gáspár fordítását, akkor a Vizsolyi Biblia zsoltárszövegét beillesztjük a készülő Gyulafehérvári graduálba. A szélesebb közvéleménynek egészen magától értetődő lehet a Károlyi Radicsics Gáspár (1530 k.–1591) vezetésével szerkesztett fordítás tekintélye és századokon át érvényesülő nyelvi és irodalmi hatása miatt, mert szerencsére ennek tekintélyes irodalma van. A korábban mondottakkal alátámaszthatjuk, a Vizsolyi Biblia liturgikus használatra készült zsoltárai valóban alkalmasak voltak átvételre. Ámde a korabeli szertartási gyakorlatban ez egyáltalán nem így történt.

A zsoltárok szövegbeli eltérései a Psalterium első két harmadában

Miként magyarázzuk, hogy egyes zsoltárversek – hol csak apróbb bővítésekben vagy szócserekből, hol meg gyökeresen – eltérnek, miközben az *Öreg graduál* zsoltárai-

¹⁷ *A XVI. század magyar dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára I. Sajtó alá rendezte Csomasz Tóth Kálmán. Budapest 1958. Bevezetés 110.

¹⁸ Ez a példány akkor a Ráday könyvtárban volt, azóta eltűnt. Vö. Csomasz Tóth Kálmán: A magyar graduálok zsoltárainak és passióinak kapcsolatai. In: *Hagyomány és haladás...* 1960, 319–326.

¹⁹ „Ki lehet és ki is kell mondani [...] a következő, eddig elhallgatott evidenciát: A reformáció korabeli istentiszteleti éneklés alapkönyve a graduál (és nem a kancionále) volt.” Karasszon Dezső: Synopsis Gradualis. A gregorián ének és a magyar református istentisztelet. In: G. Szabó Botond – Fekete Csaba – Bereczki Lajos: *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Debrecen 2000, 179.

nak szövege nem csupán zömében, hanem tetemes részben teljesen azonos a Vizsolyi Bibliával? Teljesen véletlenszerűnek látszik, esetleg szövegromlás lehetne mindez. Szövegjavításként sem értelmezhető, az eltérések többsége nem is romlás. Mindezek gyakran azonosak a kéziratos graduálok zsolnárszövegeinek jellemzőivel, ezért kézenfekvő, hogy kapcsolatot keressünk és találjunk az eltérések és a kéziratos (meg a mögötte rejlő szóbeli) hagyomány között. Különböző források hatása sokszor csupán a zsolnári kezdetén észlelhető, máskor bizonyos szakaszokon, ezért legalább néhol az lehetett az ok, hogy a szerkesztő-püspök ismert és dokumentált kéziratos hagyományra támaszkodott, amelyet azonban szükség szerint helyesbített. 1540 tájától a napi és ünnepi szertartásban leginkább nélkülözhetetlen zsolnárokat egymástól függetlenül többen és több helyen magyarul recitálták latin helyett, akár rögtönözve, ezek leírt változata másolatban terjedt, illetve keveredett is a sokszori lemásolás folyamán – erre Geleji Katona István híres előszavában is van utalás –, míg végül eljutott az *Öreg graduál* szerkesztőihez.

Példa mutassa ezt az 55. zsolnári öt verséből (2b–3, 17–18, 21; Exaudi Deus orationem meam).

Vizsolyi Biblia

Mert sírok az én gondolatomban és háborgok.

Az ellenfégnec nyomorgatáíaiért :
Mert hazugságot költenek én reám,
és nagy dühösséggel ellenkeznek én velem.

17 Meg szabadította az én életemet az én ellenem való hadtól, helyheztetvén engemet békességben,

mert sokan valának én ellenem.

18 Meg hallja az Isten, és meg bünteti őket, mivel hogy ő mind örökké meg marad :
Kik nem akarnak el változni, és nem félik az Istent.

21 Vessed az Urra az te terhedet, és ő gondot visel te rólad, és nem engedi hogy az igaz ember mind örökké háborgattassék.

Öreg graduál

Mert sírok az én gondolatomban, és igen háborgok.

Mert az ellenség réám kiált,
és az hitetlenek nyomorgatnak engemet :
Es akarnak énnékem ártani,
mert igen gyűlölnek.

Hazugságot költenek azok én reám :
És nagy dühösséggel ellenkeznek én velem.

Meg szabadítja az én életemet az én ellenem valóktól nagy békével: Oh mely sokan vadnak az én ellenségim.

Meg hallgat az Isten egemet és meg bünteti azokat :
Mivel hogy nem akarnak meg térni, és nem félik az Istent.

Vessed az Urra az te terhedet, oh Isten féltő ember, és ő gondot visel te rólad: És nem engedi hogy az igaz ember mind örökké háborgattassék.

Hasonló különbözést találunk az első bűnbánati zsolnári (6, Domine ne in furore tuo arguas me) egyes verseiben, beleértve a huzamos másolások folyamán kiesett verseket, amelyeket nem pótolta az *Öreg graduál* revizora sem. Nem sok, de hasonló hiány akad másutt is. Ebből az következik, hogy a szöveget hiteles és teljes fordítással sem Keserői Dajka János nem mindenütt hasonlította össze, sem a korrigálást végző Geleji Katona Istvánnak nem terjedt ki a figyelme az ilyen vétségek pótlására.

*Vizsolyi Biblia**Öreg graduál*

- (3) Es az én lelkem igen meg háborodott: [hiányzik!]
De te Uram míglen.
- (6) El fáradtam fohászzkodásimban, meg mostam minden éjjel az én ágyamat, és könnyhullatásimmal meg öntöztem ágyamat. El faradtam foházzkodásimban, megmostam minden éjjel az én ágyamat: Es könnyhullatásimmal meg öntöztem nyoszolyámat.
- (7) El hervadott orcám szomorúság miatt, és meg vénhüdt az én ellenségim miatt. Megh homályosodtanak az én szemeim az keserűségnek miatta: És az én orcám meg-vénhüdt az én ellenségim miatt.
- (8) Menjetek el éntőlem mindnyáján kik álnokságot cselekesztek, mert meghallgatta az ÚR az én siralmamnak szavát. Távozzatok el tőlem mindnyáján kik álnokságot cselekesztek: Mert meghallgatá az Úr az én könyörgésemet;
- (9) Meghallgatta az ÚR az én könyörgésemet, és az ÚR bévötte az én esedezésemet. [hiányzik!]
és az Úr eleiben vötte az én esedezésemet.

A hasonló példák szaporítása helyett lássunk még két zsolnárt. Ezekből azonban ne válogassunk csupán szemelvényeket, hanem csaknem teljes szövegüket tekintsük át. Az elsőről egyformán vélhetnők azt is, hogy a Vizsolyi Biblia szövegét módosította Keserű Dajka János; azonban hasonló okkal amellet is érvelhetünk, hogy a kézíratos szöveget javította a Vizsolyi Biblia nyomán, de a más szórendű, vagy másként fogalmazott verseket meghagyta ott, ahol tartalmi egyezést látott, fordítási vétséget nem, ezért aztán kedvezett a szertartásban meggyökerezett szóhasználatnak, fordulatoknak, szó szerkezeteknek. Inkább ez az utóbbi történhetett meg, ennek bizonyítására azonban nincs módunk. Nem maradt arról adat, még utalás sem, hogyan történt a *Psalterium* zsolnárszövegének megállapítása. Nem ismerjük, mely forrásokat és kézikönyveket vehetett kézbe Keserű Dajka János, ezért ezt az ismételten fölvetődő kérdést, hogy *írott vagy nyomtatott* forrásra alapozott-e a választás és szerkesztés, véglegesen nem dönthetjük el további adatok előkerülése nélkül. A második példaszolnárnál dönthetünk. Ennek szövege egyszerű összehasonlítás nyomán megmutatja, hogy az *Öreg graduál* egészében más, tehát kézírásos forrásból való fordítással kezdi a Zsolnárkönyvet. Ebben a zsolnártban egyáltalán nem lehet szó a Vizsolyi Biblia szövegnek módosításáról.

Első példánk tehát a 4. zsolnárt (Cum invocarem), elhagyva a címet és doxológiát.

*Vizsolyi Biblia**Öreg graduál*

- 1 Mikor kiáltok, hallgass meg engemet én igazságomnak Istene, az nyomorúságban vidámíts meg engemet, könyörülj én rajtam és hallgass meg az én könyörgésemet. Hallgass meg engemet én igazságomnak Istene: Mikor kiáltok te hozzád, vidámíts meg engemet az nyomorúságban, Kegyelemből könyörülj én rajtam: És hallgass meg az én imádságimat.
- 2 Embereknek fiai, meddig lészen az én dicsőségem gyalázatban? (meddig) szeretitek az hívságot, és keresitek az hazugságot? Oh embernek kemény szívű Fiai, Meddig lészen az én dicsőségem gyalázatban: Meddig szeretitek az hívságot, és követitek az hamisságot.
- 3 De légyen tudtotokra hogy magának választott az Úr engemet, kinek kedves vagyok: Az Úr meg hallgat engemet mikor könyörgök ő néki. De légyen tudtotokra hogy magának választott az Úr engemet: És az én könyörgésemet meg hallgatja valamennyiszer ő hozzá felkiáltok.

4 Haragodjatok és ne vétkezzetek, szőljato-
tok szívetekben, az ti ágyas házatokban
légyetek csendességben.

5 Aldozatok igazságnak áldozatját,
és bizzatok az Úrban.

6 Sokan mondják: Kicsoda mívelheti azt,
hogy valaha jót lássunk?

De te Uram mutasd meg mi nekünk
az te orcádnak világát.

7 (Es így) nagyobb örömet adsz az én szí-
vemben, hogy nem mint mikor
az ő borok és búzájok meg sokasodnak.

8 Békességben el nyugoszom és el aluszom,
mert te Uram egyedül adsz
énnékem bátorságos lakást.

Haragudjatok, de ne vétkezzetek:

Beszélgessetek szíveitekben,
és az ti ágyas házatokban legyetek csendességben.

Aldozatok igazságnak áldozatjával:
és bizzatok az Úrban.

Sokan mondják ezt ő közöttök: Kicsoda mu-
tatja meg minékünk az Istennek javait?

De te, Uram, mutassad meg minékünk
az te orcádnak világát:

Es így nagyobb örömet adsz az én szívemben,
hogy nem mint mikor

az ő borok és búzájok meg sokasodnak.

Békességgel el nyugoszom, és el aluszom:

Mert Uram, te adsz egyedül,
énnékem bátorságos lakást ez földön.

Második példánk az első zsoltár (Beatus vir, qui non abiit in consilium impiorum) kéz-
íratos forrásból átvett szövegének legfontosabb részleteit tartalmazza, amely azonos az
írásos és nyomtatott graduálban. Utána következik csak a Vizsolyi Biblia szövege, amely
teljesen eltérő.

Spáczay graduál

[B]oldog ember ki nem jár
az Istentől szakadtaknak tanácsán:
És az bűnösök után nem áll és nem
üll az meg csúfolok között.

...

És olyan, mint az folyó víz
mellett ültetett élő fa:

Ki gyümölcsöt teremt
alkalmatos üdőben.

És az ő levelei

meg nem hívadnak:

Hanem mindenkoron
szépen állnak.

De az Istentől szakadtak
nem olyanok:

Hanem mint az polyva
ki az széltől idestova hányattatik.

Ennek okáért

meg nem maradhatnak

az Istentől szakadtak

az ítéletben:

Sem az bűnösök

az igazaknak győlekezetekben

Mert tudja az Úristen

az igazaknak utokat:

De az Istentől el szakadtaknak
utok mind el vész.

Öreg graduál

Boldog ember ki nem jár az Istentől
szakadtaknak tanácsán; És az
bűnösöknek után nem ül az meg
csúfolok között.

...

Es olyan mint az folyo víz
mellet ültetett élő fa:

ki gyümölcsöt teremt
alkolmatos üdőben.

És az ő levelei

meg nem hívadnak:

És valamit cselekeszik
jó szerencsés lészen.

De az Istentől szakadtak
nem ilyenek:

hanem olyanok, mint az polyva
ki az széltől idestova hányattatik.

Ennek okáért

meg nem maradhatnak

az Istentől szakadtak

az ítéletben:

sem az gonoszok

az igazaknak gyülekezetiben.

Mert tudja Isten

az igazaknak utokat:

de az Istentől szakadtaknak
utok mind el vész.

A rosszat tudatosan vállaló, *lázadó* jelentésű héber reša' (רשע) szó Istentől szakadt-ként való magyarítása stílusértékű. Az *Öreg graduálnak* csupán az első és a harmadik zsoltárában található. Szerencsés és jelképes értékű adalék ez az *Öreg graduál Psalteriuma* szövegtörténetéhez.

Keserű Dajka János itt a Vizsolyi Biblia ellenében a kézirat (és a benne rejlő szóbeli) hagyomány egyik ágának kedvezett. Az *Öreg graduál*beli és a kézirat hagyomány őrizte szöveg azonos. Semmiképpen nem lehet még csak változata sem a Vizsolyi Biblia szövegének. Ugyanazok a versek ott ezzel a szöveggel találhatók:

- 1 Bódog ember az a ki az hitetlenek tanácsán nem jár:
és az bűnösöknek után nem áll,
az csúfolóknak székekben nem ül.
...
- 3 Ez olyatán, mint az folyó vizek mellett plántáltatott termő fa,
mely gyümölcsét adja ideje korán,
és kinec levele meg nem hervad;
...
és minden cselekedete jó szerencsés lészen.
- 4 Nem úgy az hitetlenek, hanem lésznek, mint az polyva,
melyet az szél idestová hány.
- 5 Annak okáért az hitetlenek meg nem állhatnak az ítéletben;
sem az bűnösök az igazaknak gyülekezetiben.
- 6 Mert tudja az ÚR az igazaknak utokat, az hitetleneknek pedig útok el vész.

Átváltás többes számra

Az imaórák mindmáig változatlan nyitófohászának református alakját már láttuk.²⁰ Jóval Huszár Gál előtt kialakult (1574-ben már így közli a *Komjátai graduál*, majd az összes protestáns graduál, a *Battyány/Ráday* és az *Öreg graduál* is). Mégis, a Biblia Zsoltárkönyvében magmaradt az egyes szám.

A többes szám használata mellett, a szöveg folyamatossága érdekében néhol a harmadik személy helyett a második személy használatos, ez imádságban a meghittség és a személyes kapcsolat kifejezésére alkalmasabb. Példája ennek a 49. zsoltár (Audite haec omnes gentes) 3. és 4. verse.

Vizsolyi Biblia

- 3 Az én szám szóll bölcsességet,
és az én szívemnek elmélkedése értelmet.
- 4 Hajtom az én fületem példa beszédre,
és ki jelentem az én mesémet hegedűben.

Öreg graduál

- Isteni bölcsességet mondunk tinéktek az mi szájunkkal:
Es az mi szívünkől mondjuk tinéktek az Istennek igéjét.
Nagy szép példa beszédeket mondunk mi tinéktek:
Es ki jelentjük az mi énekünket hegedűben tinéktek.

Megőrzött incipitek

Többször azonos a kézirat (és a Vizsolyi Biblia szövegétől elszakadó) zsoltárkezdet (incipit).

²⁰ Az 1948 óta használatos énekeskönyvben a 151. sorszámú; az *öreg debreceni* énekeskönyvben a 17. század végétől 1816-ig 355. sorszámú volt az adjutoriumok között. Egyetlen szava változott meg a 17. században: *minden* szükségünkben ~ *ily nagy* szükségünkben.

Árulkodó jel, ha egy zsoltárnak lényegében vagy mindvégig azonos a szövege, csupán a kezdete eltérő. Vagy akkor, ha a kezdőversben találjuk az igazán jelentős eltérést a Vizsolyi Biblia szövegétől.

Nem tudunk kimutatni valamennyi helyen (legalábbis a kutatás mostani állása szerint) közvetlen függést a kéziratos hagyomány valamelyik ágával. Néhány zsoltárszövegben látható, hogy a kéziratos graduálok egyes zsoltárainak az eleje nem tér el jelentősen, vagy csak alig, azaz meglehetősen közel jár a Vizsolyi Biblia szövegéhez. Ugyanennek a zsoltárnak a folytatása vagy a második fele pontatlanabb, *parafrastrice* fordít, krisztianizál, vagy pedig kötetlenül bővíti és adaptálja az eredetit.

52,1 *Quod gloriaris in malicia*

Vizsolyi Biblia

Mit diczekedel az gonoszban, ó, te maga bíró?

Az erős Istennek jó vólta szünetlen való.

Öreg graduál

Mit diczekedel az gonoszságban, oh gonosz ember, ki hatalmas vagy az alnokságban?

Nem tudod-e, hogy az Istennek irgalmassága meg marad mind örökké?

A 69. zsoltár (*Salvum me fac Deus*) szövegének csupa apróságokban különböző 2–36. versével ellentétben a kezdőverse lényegesen más (más forrásra támaszkodik):

Vizsolyi Biblia

Tarts meg engemet Isten, mert el értenek az vizek mind az én lelkemig.

Öreg graduál

Szabadíts meg, Úr Isten, engemet, † szabadíts meg, mert sok háborúságok fogtanak környül engemet: * Mind az én halálomig.

Az eltérő első vers eredetére a Batthyány graduál,²¹ valamint az azzal szó szerint egyező Ráday graduál szövege világít rá:

Szabadíts meg, Úr Isten, mert sok haborúságok környül fogtanak engemet:

Mind az én halalomig.

Esém az bűnösöknek kezében: És nincsen segedelmem.

Ezt az örökölt zsoltárkezdetet tehát megtartotta az *Öreg graduál*. De a zsoltár többi részében – némi módosítással – a Károlyi-féle szöveget vette át a Vizsolyi Bibliából.

A 34. zsoltár kezdőversét (*Benedicam Dominum in omni tempore*) a kéziratos hagyomány örökölte tovább. Szövege igen hasonló Kálmáncsehi Márton zsoltárfordításához. Azt vélhetjük, hogy ez valamilyen közvetítéssel a megsemmisült Gyulafehérvári graduálnak (amely az *Öreg graduált* megalapozta) meglehetősen egyes forrásaiban. Azután tovább másolták, ezért találjuk ugyanezt a kezdetet a Bélyei graduálban. De csupán a kezdőversben érvényesül ez a korábbi hagyomány, mert a zsoltár összes többi versében a Bélyei graduál (és ismeretlen forrása, forrásai is) az *Öreg graduállal* és a Vizsolyi Bibliával egyező szöveget örökölték, örökítették.

Szemlélteti a Bélyei graduál és a Kálmáncsehi-féle szöveg eleje, meg ugyanez a Vizsolyi Bibliából és az *Öreg graduálból*:

²¹ BatthyK. In: *Régi Magyar Codexek...* XIV. kötet. Nyelvelméltár 14.

Kálmáncsebi Márton (1555 k./1561)

Áldom az Úr Istent minden időben:
az ő dicsérete soha ki nem szakad az én számból.

Az Úrnak dicséretiben gyönyörködik az én lelkem:
hallják meg ezt az alázatosság és örvendezzenek.

Magasztaljátok az Urat én velem:
es az ő nevét mind egyetemben viseljétek dicséretben.

Vizsolyi Biblia (1590)

Áldom az URat minden időben,
mindenkoron az ő dicséreti az én számban
vagon.

Bélyei graduál (1642–1653)

Áldom az Urat én minden időben: És soha
az ő dicséreti az én számból ki nem szakad.

Az Úrban dicsekedik az én Lelkem: Ezt
meg hallván az nyomorultak örülni fognak

Magasztaljátok az Urat velem öszve:
és magasztaljuk az ő nevét egyetemben.

Öreg graduál (1636)

Áldom az Urat én minden időben:
És soha az ő dicséreti az én számból ki nem
szakad.

A szertartással kapcsolatos szóbeliséget, valamint az emlékezet és hagyomány erejét, kialakultságát, tilalom ellenére is sokáig továbbélését tükrözi, hogy a Vizsolyi Biblia szövegével lényegében egyező zsoltnak egy graduálban csupán a kezdőverse nem azonos. Ez őrizi a másféle és korábban kialakult hagyományt. A zsoltnak ugyanis a kezdete a legjellemzőbb. Nevezhetjük hívóversnek, mert előhívja a folytatást, általa a szertartást végző (fejből zsoltnak) liturgus emlékezetében az egész zsoltnak szövege felidéződik.

Az *Öreg graduál* első száz zsoltnak szövegében a legfontosabb eltéréseket tartalmazók – a kéziratos forrás(ok)ra támaszkodó 1. és 51. mellett – még a következő sor-számúak: 2., 4., 7., 10., 17., 19., 23., 37., 49., 52., 55. Ezekben eltérő hagyomány érvényesült a nyomtatott bibliai szöveg mellett. A többiekben inkább szórványosan találunk eltéréseket, és csupán apróbbakat.

Eltérések a Psalterium utolsó harmadában

A 100–150. zsoltnak szövegében csupán apróbb-nagyobb módosításokat találunk helyenként. Itt már a kéziratos hagyományból származó egyetlen zsoltnak vagy zsoltnak szakasz sem található, egységesen és valóban a Vizsolyi Biblia szövegét vette át Keserű Dajka János, Geleji Katona (és nyomában Czeglédy Sándor) vélekedése ezekre a zsoltnak rokkra talál. Vélhetjük azt, hogy belátta, megbízhatóbb és alkalmasabb a Vizsolyi Biblia fordítása. A sok kéziratos változattal nem szükséges viaskodnia, egyszerűbb egységesen átvennie a zsoltnak szövegét. Ez mégsem jelenti, hogy mindenütt kritikátlan és változtatás nélküli volt az átvétel. Erre rövid szemelvényekkel utalunk, válogatva a leghosszabb zsoltnak, a 176 verses 119. psalmus mintegy 20 versében található módosításokból.

- 133 Az én utaimat vezéreljed
az te beszéddel:
és ne engedjed, hogy semmi
hamisság uralkodjék én bennem.
- 136 Vizeknek folyási származnak
az én szeméimből,
- 31 Az parancsolathoz
ragaszkodom, Uram
- 7 meg tanulándom
az te igazságodnak törvényit

- Az én utaimat vezéreljed az te
beszéddel:
És engedjed, hogy semmi hamisság
ne uralkodjék én bennem.
- Vizeknek forrasi származnak
az én szeméimből:
- Az te bizonyágidhoz
ragaszkodom, Uram.
- meg tanulándom
az te igazságodnak ösvényit

25	Ragadott az én lelkem az porhoz	Az én lelkem az porhoz ragadott
73	adj nekem értelmet	Adj, Uram, nekem értelmet
97	Mely igen szeretem az te törvényedet	Ó, mely igen szeretem, Úr Isten, az te törvényedet
105	Az én lábammak szövédneke az te Igéd	Az én lábomnak szövétneke, az te igéd, Úr Isten
113	Az álhatatlanokat gyűlölöm	Úr Isten, én az álhatatlanokat gyűlölöm
121	Ítéletet és igazságot cselekedtem	Ítéletet és igazságot cselekedtem, én Istenem
137	Igaz vagy Uram	Igaz vagy te, én Uram Istenem
153	Lásd meg az én nyomorúságomat és szabadíts meg engemet	Lásd meg az én nyomorúságomat, Uram, és szabadíts meg engemet
163	Uram, mind örökké meg marad mennyben az te beszéded	Uram, mind örökké meg marad mennyben: Az te szentséges beszéded
70	Meg kövéredett, mint az kövérség, az ő szívök	Meg kövéredett, mint az csepesz háj, az ő szívek
119	Mint az salakot, azonképpen el veted	Mint az érc esőléket, azonképpen el veted

Mindezekkel a különbségekkel együtt láthatóan a két szöveg lényegében azonos. Az *Öreg graduál* 101–150. zsolttárának szövegéről elmondhatjuk, hogy némi módosítással, helyenkénti eltérésekkel a Vizsolyi Biblia szövegével azonos.

Kövezték-e az egységesítő példát?

Érintettük a kutatás történetében, hogy mennyire mostohán bánt hazai szakirodalmunk a graduálok zsolttáraival. Felbukkant egy-egy kétes értékű megállapítás, amelyet később a kutatás nem igazolt, vagy nem is foglalkozott vele tovább. Ezek közül az itt mindjárt említett is a református himnológia atyjának, Kálmán Farkasnak a nevéhez fűződik. Nem volt folytatása. Tükrözi azt az elégtelenséget is ez az érdektelenség, amely téves hiedelemből fakadt. Abból, hogy volt egy ősforrás, és pedig a valóságosnál több évtizeddel korábbi időre keltezett Batthyány graduál, lényegében ezt követte az összes többi graduál úgyvélt szerkesztője. A Batthyány graduált illetően Kálmán Farkas egyébként is meglehetősen tudománytalan vélekedése a szokásostól eltért (azt állította, hogy az *Öreg graduál*-ból másolták), ezt Volf György tételesen cáfolta a *Nyelvemléktár* XIV. kötetében. Mégis érdemes véleményének egyik részletét idéznünk, mert ő legalább rádöbrent arra, hogy elképzelését a valós helyzet nem igazolja. Megkísérelte tudniillik a nyomtatott és írott graduálok zsolttárainak összehasonlítását.

„[...] [A]z összehasonlítást jó módomban is volt megtenni, épen itt levén nálam a hájdú-böszörményi egyház [Öreg] Graduálja [...]. A ceremóniális rész után jőnek a zsolttárok s nagy csodálkozásomra, nem úgy mint a nyomtatott Graduálban a Károli Gáspár, hanem a Hieronymus-félék, ugyanazok a melyek a Spáczay-Graduálban is találtattak s hogy erről meggyőződjem, összehasonlítást tettem a következő szövegek közt (legyen elég például csak mutatványból a 23. Zsolttár sorát felhoznom.)

1. A nyomtatott [Öreg] Graduálban így van: Az te vesszöd és az te pásztori botod megvigasztalnak engemet.
2. Szenczi M. A. 1608. Oppenheimeri kiadásában így: A te vesszöd és az te botod, vigasztalnak engemet.
3. Spáczayban így: Az pásztori vesszöd és istápod azok engemet megvigasztalnak. [...]

Ilyen zsolttár van benne 87. Azután – miként a nyomtatottban – Mária, Zakariás, Simeon éneke [...].”²²

Föntebb láttuk azt is, hogy az *Öreg graduál* nem mindenütt és nem érintetlenül vette át a Vizsolyi Biblia szövegét, egyebekben Kálmán Farkas állításainak részletes helyesbítése nem célozott. Később, amikor a 20. század hatvanas éveiben Csomasz Tóth Kálmán a graduálok összefüggéseit kutatta, kiírta a graduálok zsolttárainak kezdő verseit, de aztán ebből soha nem született tanulmány, a kutatást sem folytatta. Hihetően rádőbbsent, hogy előzetes feltevései nem igazolódnak.²³ Ő akkor még ismeretlen eredetűnek gondolta az Eperjesi graduál zsolttárszövegeit, ezekről azóta Ferenczi Ilona megállapította, hogy többségüket a Káldi György fordításából (1626) vették át. De nem mindegyiket. Kálmáncsehi fordításából és a Vizsolyi Bibliából való is van közöttük. Mint ahogyan az Eperjesi graduál Psalteriuma nem egyetlen forrásból merített, a graduáloknál ez a vonás általános, kezdve a Komjáti graduál Psalteriumával, amelyet már érintettünk.

Befejezésül lássuk ennek az állapotnak a jellemzésére, a zsolttárszövegek hagyományozásának történeti következményére, a Curgai graduál csonka Psalteriumának és Bélyei graduálénak többrétegűségét. Rámutatunk ezekkel is a hazai protestáns szertartástörténet sajátosságára.

Hitvallási ok fedezhető fel két zsolttárban (20. és 51.); ezek szövegében az *Öreg graduál* – a filológiai pontosság kárára – a hagyományból fogadott be jellemző részleteket, ez az áldozattal szemben az imádságot és a belső vallásosságot hangsúlyozza. Szintén magyarázható ilyen okkal az éneklés (az énekes szertartás, a magyar nyelvű gregorián) néhány helyen való óvatos nyomatékossítása (a 45., 47., 92. zsolttár elején). Zürich reformátora, a II. Helvét Hitvallás, valamint egyes hazai szakadárók a szertartási éneklést teljesen elvetették. Ezzel szemben Melius Juhász Péter pártjára állott az énekes liturgiának. Az *Öreg graduál* szerkesztőinek liturgikus és himnológiai felfogása megegyezett a Melius Juhász Péterével, továbbá elveiben és megnyilatkozásaiban egyező véleményt vallott a tudós humanista Szilvás-Újfalvi Imre és Samarjai Máté János. Ezek a vonások azonban nem általánosak a kéziratos hagyományban sem. Annál több teret kaptak a mintegy prédikációs céllal fordított, szabadon parafrázáló és krisztianizáló vonások, amelynek példáit láttuk. Valójában ezek sem függetlenek a kor teológiai hatásaitól. A következő két graduálban is ezek érvényesülnek.

A korábbi graduáloknál nagyobb mértékben egyezik a zsolttárok szövege a kései *Bélyei graduál*ban az *Öreg graduál*al, 62:24 arányban. Tarthatatlan az a szakirodalmi véle-

²² Kálmán Farkas 1882, 37–38., 51.

²³ Úgy gondolta, hogy népi eredetű szövegi és dallami variálódással van dolga. Másrészt nem tudta elfogadni Czeglédy Sándor kutatási eredményeit, hogy a három testvérgraduált (Batthyány, Óvári, Ráday) körülbelül a 17. század második évtizedében másolták, élete végén is változatlanul 16. századból eredőnek vélte a *Batthyány graduált*.

kedés, hogy ez a graduál – bármelyik liturgikus műfajt tekintve – egyszerű és közvetlen másolatként készült volna az *Öreg graduál* nyomtatott szövegéről. Mert például a zsolnárszövegek teljes egyezéséről még ekkor és itt sincs szó. Az öröklött vélekedés csupán a filológiai vizsgálat teljes elhanyagolásából születhetett, amelyet aztán (mondhatni Kálmán Farkas kora óta, illetve napjainkra irányítva a figyelmet, Csomasz Tóth Kálmán kora óta) kellő kritika nélkül ismételték. Feleslegesnek látszott minden beható vizsgálat azóta is, mióta a graduálok kutatása folyik, mert zenei írástudatlan a Bélyei graduál másolója, a dallamok lejegyzése értelmezhetetlenül romlott. Az egyházzenei kutatás ez iránt a graduál iránt nem érdeklődött fölöttébb, inkább csak negatív példaként említette. Zsolnárainak szövegét senki nem méltatta vizsgálatra.

Forrásához (forrásaihoz) viszonyítva a Bélyei graduálban a zsolnároknak három rétegét találjuk.

Az első rétegbe tartozók szövege egyezik az általános kéziratos szöveghagyományal. Megtalálhatók a *Batthyány/Ráday* (és például a *Spáczai, Nagydobszai* stb. *graduálban*) is. Ez 19 zsolnár.²⁴ Közöttük megvannak (mint a *Batthyány/Ráday graduálban* is) a Kálmáncsehi Márton mester zsolnárai.²⁵ Feltételezhető, hogy az 1. zsolnár szövege egyezett a *Batthyány/Ráday graduállal*. Huszár Gál szövegével (Komjáti, 1574) is jórészt megegyezik 4 zsolnár: 7, 8, 22, 57. Megvannak a *Batthyány/Ráday graduálban*.

Legkeskenyebb a második réteg. Öt zsolnár.²⁶ Ezek szövege valamely ma ismeretlen hagyományághoz tartozó forrást (vagy forráscsoportot) követ. A szövegek pontosabb eredetét nem tudjuk véglegesen meghatározni, mert a ma ismert fordítások egyikével sem egyeznek tökéletesen.

A harmadik réteg a legszélesebb. Lényegében megegyezik az *Öreg graduál* zsolnárainak szövegével 62 zsolnár (kivéve a helyenkénti apróbb szórendi és szóalakbeli eltéréseket).²⁷ A száz fölötti sorszámú hat zsolnár szövege lényegében a Vizsolyi Bibliával azonos, éppen úgy, mint az *Öreg graduálban*. A graduál helyesírása a zsolnárokban is korábbi vonásokat őriz, mint amelyet az *Öreg graduálban* találunk.

A Csurgai graduál csonka Psalteriumában szintén három réteg van jelen.

Nem az *Öreg graduálból* való, hanem a Vizsolyi Biblia szövegét tartalmazza a Csurgai graduál első zsolnára. A másolás helyesírása és betűalakjai arra utalnak, hogy a zsolnár szövegét nem a Szenci Molnár hanai vagy oppenheimi kiadásából írták le, hanem a Vizsolyi Bibliából; de valószínűleg közvetett az átvétel, az íródeák így találta mintájában, amelyet hűségesen követett. Hangsúlyos, hogy a Csurgai graduál itt *nem egyezik meg az Öreg graduállal*, mert abban Keserői Dajka János meghagyta az első zsolnárnak a kéziratos hagyományból származó szövegét, nem vette át a Vizsolyi Bibliáét.²⁸ Egyidejűleg Gyulafehérvárral (vagy valamivel korábban) és az erdélyi fejedelmi udvar-

²⁴ Sorszám szerint: 2., 3., 4., 15., 16., 23., 31., 47., 49., 51., 110., 127.

²⁵ Sorszám szerint: 6., 13., 33., 96.; és a 34. kezdő verse (viszont e zsolnár szövegének további versei meglehetősen eltérnek). Ezek mind megvannak az Eperjesi graduálban is: vö. [54], [43], [6], [33]. Tétel Ferenczi Ilona kiadásában. *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*. Edited and introduced by. Ilona Ferenczi. Musicalia Danubiana 9. Budapest 1988.

²⁶ Sorszám szerint: 64., 67., 112., 114., 115.

²⁷ Sorszám szerint: 5, 9. (I. és II. szakasz), 10–12., 14., 17–21., 24–30., 32., 34–46., 48., 50., 53–63., 65., 70., 71. (II. szakasz), 75., 79., 80., 82., 87., 91., 95., 100., 102. (I. szakasz), 117., 122., 132., 150.

²⁸ Ezt a szövegek összehasonlításával tisztáztam korábban; vö. Fekete Csaba: *Az Öreg graduál első zsolnárának forrásáról*. Magyar Nyelv XCVIII. (2002) 329–335. Megjelent gyűjteményes kiadásban is, in: A. Molnár Ferenc – M. Nagy Ilona (szerk.): *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4. Debrecen 2003, 129–138.

tól függetlenül másutt is belátták, hogy liturgikus használatra külön, normatívnak jobb elfogadniuk a korábbi és pontatlanabb fordítások helyett a Károlyi Gáspár és fordító társai zsoltárszövegét. Ezt az adalékot eddig nem ismerte fel a szakirodalom.

Ebben a rétegben szintén a Vizsolyi Biblia zsoltárszövegét találjuk – megint eltérően az *Öreg graduáltól*, az abban található bármiféle *szöveg módosítás nélkül* – még az 5., 6., 7., 8. zsoltárban. A *Csurgai graduál* (illetve forrása) Keserűi Dajka Jánoshoz hasonlóan a Vizsolyi Biblia veretes szövegére voksolt négy zsoltárban, de ezeket nem az *Öreg graduálból* vette. Az első zsoltárban viszont Keserűi Dajkától eltérően követte a Vizsolyi Bibliát.

Ugyanebben a rétegben az elején kéziratos változatot követ a 2., 3., 4. zsoltár az 1–2 versíg. Azonban e zsoltárok *többi versében* a végső forrás szintén a Vizsolyi Biblia szövege. Eltérő kezdetük motiváló oka lehet, hogy ez volt az elfogadott és szélesebb körben ismert szóbeli és kéziratos hagyomány. A megszokott zsoltárkezdet segítette az emlékeztető. Ezeknek a zsoltároknak a szövege az *Öreg graduál* lapjain is a Vizsolyi Bibliát követi, de több-kevesebb eltéréssel. Itt tehát szintén *nem követi* szorososan az *Öreg graduált* a Csurgai graduál, hanem a Vizsolyi Biblia mellett számunkra ismeretlen kéziratot. Közvetlen forrásában – az *Öreg graduáltól* függetlenül – a Vizsolyi Biblia egyre inkább normatívként elfogadott szövege volt. Kivéve az incipitet. Nyolc zsoltárban, azaz a csonka Psalterium zsoltárainak felében a Vizsolyi Biblia szövegének elfogadása egyértelmű. Mást követ-e a graduál a zsoltárok másik felében?

Igen, mást követ. Követi a Batthyány/Ráday/Óvári testvérgraduálok hagyományágának szövegéhez nagyon hasonló vagy azonos forrást (amely nagy vonalakban a Csáti, Spáczai, stb. graduálokkal közös) veszi át a 22–23. zsoltárban. De csupán ebben a két zsoltárban ragaszkodik egyértelműen ahhoz a kéziratos hagyományhoz, amelyet az imént felsorolt nyolc zsoltárban az *Öreg graduál* is hol követett valamely részben, hol mellőzött. Így tehát ebben a két zsoltárban a Csurgai graduál nem követi sem a Vizsolyi Bibliát, sem az *Öreg graduált*.

Ismét más mintát (forrást) követ a harmadik réteg, ez hat zsoltárt tartalmaz (9–13., és 15.). A Huszár Gál által közreadott zsoltárszöveget idézi a *Komjáti graduálból* (1574) szó szerint, vagy helyenként egészen minimális eltérésekkel.

Végső következtetésünk ezek után kétségtelen. Az *Öreg graduál* egységesítő (normakövető) szándékát, az *Öreg graduál Psalteriumát* csak lassan és csupán részben fogadta be a hazai protestáns szertartási gyakorlat. Ezzel hozzájárult a Vizsolyi Biblia tekintélyének megszilárdulásához is. Azonban ezzel együtt a filológiaiag kevésbé pontos, vagy egyenesen szabadon parafrázáló fordítások recitálása is fennmaradt mindaddig, ameddig egyáltalán volt a graduállal élő énekes liturgia a magyar protestáns istentiszteleti életben. Nem szabad ebben csupa merő negatívumot látnunk. Látnia kell, ameddig nem késő, pozitívumát is a mai és jövőbeli nemzedékeknek, azt, hogy a liturgia igen mélyen gyökerező szemléleti és szokásbeli tényezőkkel ötvöződik. A liturgikus (szakrális, rituális) örökség erőszakos irtása és megvetése, valamint ennek nyomában a teljes járatlanság szemléleti és kegyességi veszteség, a helyén támadt új alkalmas táptalaja a bomlasztó nihilizmusnak vagy az újjáéledő pogány babonáságnak.

Felhasznált irodalom

A Romániai Erdélyi Ref. Egyház Aiudon, 1941. évi május hó 20-ik napján tartott intézőbizottsági gyűlésének jegyzőkönyve. Nagyenyed 1941.

A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református ígéhirdetésben. In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára.* Budapest 1990, 137–153.

- Csomasz Tóth Kálmán: A magyar graduálok zsoltárainak és passióinak kapcsolatai. In: *Hagyomány és baladás...* 1960, 319–326.
- Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Református Egyházi Könyvtár. 25. Budapest 1950.
- Csomasz Tóth Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára. 1. Budapest 1958.
- Csomasz Tóth Kálmán: Előmunkálatok a magyar graduálok hazai kapcsolatainak felderítéséhez. (1958). In: *Hagyomány és baladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára*. Cantio Bt, Budapest 2003, 309–318.
- Czeglédý Sándor: A kollégiumi éneklés 16. századi indításai. In: *Református Egyház* XLIII (1991), 46–48.
- Fekete Csaba: Az Öreg graduál első zsoltárának forrásáról. *Magyar Nyelv* XCVIII. (2002), 329–335.
- Fekete Csaba: Az Öreg graduál első zsoltárának forrásáról. In: A. Molnár Ferenc – M. Nagy Ilona (szerk.): *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4. Debrecen 2003, 129–138.
- Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*. Edited and introduced by. Ilona Ferenczi. Musicalia Danubiana 9. Budapest 1988.
- Heltai János (szerk.): *Biblia Hungarica Philologia. Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban*. A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei. 3. Argumentum, Budapest 2009.
- Heyns, W.: *Református dogmatika*. Fordította s jegyzetekkel ellátta Galambos Zoltán. Holland-Magyar Református Bizottság, Budapest 1925.
- Karasszon Dezső: Synopsis Gradualis. A gregorián ének és a magyar református istentisztelet. In: G. Szabó Botond – Fekete Csaba – Bereczki Lajos: *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Debrecen 2000, 139–206.
- A XVI. század magyar dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára I. Sajtó alá rendezte Csomasz Tóth Kálmán. Budapest 1958.
- Szónyi Etelka: XVI. századi énekelt próza: egy filológiai kérdés. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* XCIII (1989), 294–305.

The image shows two pages from a musical manuscript. The left page is titled "Oratio Ieremie Prophetz." and contains three staves of music with Hungarian lyrics: "hozzád foglalád: Irgalmaz nekünk. Az élet az kereftán meg hala, az pokol peniglen ottan megh romla. Irgalmaz nekünk. &c." The right page is titled "PASSIO DOMINI NOSTRI IESU CHRISTI SECUNDVM MATTHÆVM." and contains several staves of music with Hungarian lyrics: "Z mi Vrnk Iesus Christusnak kén szenyvedéft, ekképpen írta meg az szent Mathe Evangelista. Evangelija. Az údóban mikoron el közelgetet volna az Hufvétnak innepe napja, monda Iesus az ó Tanítványinak, IESUS. Tudgyatoké hogy két napok M m el".